

УДК 94(477.4)

БОРИСЕВИЧ С.О., Національна академія державного управління при Президентові України

Борисевич Сергій Олександрович (1958 р.н.). У 1982 р. закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Кандидат історичних наук, доцент кафедри управління суспільним розвитком Національної академії державного управління при Президентові України. Коло наукових інтересів – дореволюційне законодавство Росії, аграрні відносини, соціологія управління.

МАЛОВІДОМИЙ АСПЕКТ ПРОВЕДЕННЯ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті розкривається правовий статус та історія виникнення “вільних людей” – нечисельної категорії селян Правобережної України. Приділена суттєва увага законодавчому регулюванню їх приватних прав на землю внаслідок аграрної реформи в XIX ст.

Legal status and history of origin of “free people” opens up in the article – unnumeral category of peasants of Right-bank Ukraine. Substantial attention is spared to the legislative adjusting them private rights on earth as a result of agrarian reform in the XIX item.

У вітчизняній історіографії майже не приділялась увага такій верстві сільського населення як “вільні люди”. Це і не дивно, адже ця категорія сільських мешканців існувала лише в Правобережній Україні. Їх питома вага порівняно з іншими категоріями селян була мізерною. Більше того, поява “вільних людей” була зумовлена суто політичними чинниками. Саме тому історики оминали їх своєю увагою, зміщуючи з поміщицькими чи державними селянами.

Лише деякі дореволюційні державні чиновники та письменники-публіцисти торкнулись питання законодавчого врегулювання поземельних стосунків “вільних людей”. Історії питання стосовно “вільних людей” та аналізу законодавства, яке регулювало їх статус вперше приділили увагу письменники-публіцисти П.А. Георгієв та Н. Смирнов [1, 2, 3]. У цьому відношенні надзвичайно змістовна і ґрунтовна багатотомна праця міністерського чиновника П.І. Ляценка, який проаналізував законодавчі акти з втілення селянської реформи у життя, її поглиблення й поширення на всі категорії сільського населення Російської імперії протягом 1861-1910 рр.

Дослідник не лише підняв величезний пласт законодавства з широкого спектру поземельних відносин, а й подав документальні свідчення підготовки цих законів зокрема і довготривалої підготовки реформування поземельного становища “вільних людей” [4]. Автор даної статті ставить перед собою мету встановити правовий статус та історію виникнення “вільних людей” у Правобережній Україні. Джерельною базою для її написання стало перше видання Зводу законів Російської імперії.

Питання існування “вільних людей” і взагалі застосування такої назви до певної категорії сільських мешканців було продиктовано політичними факторами, зумовленими пошуками російською верховною владою методів політико-економічного впливу на опозиційне ставлення польської земельної еліти до імперського панування в Правобережній Україні, Білорусії та Литві. Вперше офіційне визнання існування “вільних людей” було зафіксоване в сенатському указі від 19 жовтня 1807 р., а вдруге – конфірмованим положенням Комітету в справах західних губерній від 23 листопада 1837 р. На підставі цих законодавчих актів казенні палати

Правобережної України розглядали справи осіб, які мешкали в поміщицьких маєтках і ревізією 1795 р. були визнані вільними, але наступними ревізіями зараховані у кріпосний стан. У випадках, коли самі поміщики не оскаржували їх вільного стану і у визначений положенням 1837 р. термін не подали документального підтвердження їх залежності, вони визнавалися вільними і ними розпоряджались казенні палати. Якщо докази кріпосного стану подавалися поміщиками, тоді справу передавали до суду, який остаточно визначав їх станову приналежність. Ці справи розглядалися не на підставі позовів, а за розпорядженням уряду, який прагнув будь-якими засобами підірвати авторитет польських поміщиків, протиставляючи їм інтереси людей, котрі мали претензії щодо визнання за ними вільного стану. Цьому всіляко сприяв генерал-губернатор Д.Г. Бібіков. Уряд прагнув довести їхні права на вільний стан і підпорядкувати цю верству населення державному управлінню. В 1847 р. російська влада черговий раз звернула свою увагу на властиву лише для західних губерній Російської імперії соціальну категорію сільських мешканців, які називались “вільні люди”. 23 травня 1847 р. Микола I затвердив положення Комітету в справах західних губерній з облаштування тих з них, які мешкали в поміщицьких маєтках. Чітко формулювались їхні права і обов’язки, тобто розписувалось оподаткування та повинності. Заборонялось відлучатись з маєтку без відома землевласника та без паспорта. Визначались правила приписки “вільних людей” до приватних земельних угідь, як поміщицьких, так і купецьких, міщанських та однодворців. Приписка до приватних земель дозволялась лише за умов укладання контракту від 6 до 12 років, зареєстрованого в земських судах. Визначалися умови переходу “вільних людей” на інші землі чи в інший стан. Переселення дозволялось за розпорядженням казенних палат [5]. Отже, цей законодавчий акт регламентував умови перебування “вільних людей” на землях приватних осіб, і обмежив їх експлуатацію польськими землевласниками. Цей закон був предтечею інвентарної реформи, батьком якої визнається генерал-губернатор Д.Г. Бібіков.

У контексті земельної реформи 1861 р. законом від 21 вересня 1861 р. припинявся розгляд прав “вільних людей” краю, розпочатий ще в 1837 р., адже вони наділялися правами і обов’язками поміщицьких селян. Але їм дозволялось відмовитись від цього стану та земельного наділу в період складання уставних грамот, що і відрізнило їх від поміщицьких селян [6]. 25 липня 1864 р. Олександр II затвердив правила облаштування “вільних людей” Правобережної України, які мешкали в поміщицьких маєтках. Їх поділили на дві категорії: до першої долучались ті, кого зарахували кріпаками після 20 листопада 1857 р.; до другої – всі інші. Закон

врегулював це питання. “Вільні люди” 1-го розряду прирівнювались до поміщицьких селян та отримали права на обов’язковий викуп землі. “Вільні люди” 2-го розряду не отримали цих прав, а визнавались орендарями, з якими поміщики зобов’язані були укладати контракти протягом 12 років, а потім мали право їм відмовити в їх продовженні [7]. Щодо цього закону існувала суперечка між генерал-губернатором М.М. Анненковим, який пропонував перевести всіх “вільних людей” на обов’язковий викуп, і Міністерством внутрішніх справ. Це положення визнавалось владою як тимчасове, адже передбачалось узаконити правила фінансового сприяння уряду “вільним людям” 2-го розряду в добровільному викупі земельних наділів.

Законодавчий акт від 10 травня 1862 р. відновив процес переселення однодворців та “вільних людей” у Кубанський та Ставропольський краї, де їм виділялось від 20 до 30 дес. землі, з яких 5-10 дес. потрапляло в їх приватну власність. Держава фінансувала переселення. Умови для збіднілого селянства, враховуючи малоземелля, були доволі сприятливі, що вперше забезпечило інтенсивність переселення. Згідно перепису 1897 р. на Кубань переселилось 21717 осіб [8]. Закон зумовлювався не лише військово-політичними, а й соціально-економічними чинниками та вписувався у загальну концепцію аграрної реформи, коли звільнення поміщицьких і державних селян Правобережної України загострило соціальну проблему малоземелля.

Поряд з підготовкою чиншової реформи в центрі уваги верховної влади знаходилося і впорядкування стану “вільних людей”. Комітет міністрів розглядав записку міністра юстиції Д.М. Набокова з питання підсудності суперечок землевласників з “вільними людьми”. 5 вересня 1879 р. імператор затвердив положення Комітету міністрів з цього питання. Визнавалось, що ці справи не підлягали розгляду судів, а лише губернських з селянських справ присутствій. “Вільним людям” дозволялось оскаржувати рішення судових установ, які порушували їхні матеріальні інтереси [9]. Отже, суперечки в вищих державних колах про долю “вільних людей” (переводити їх на викуп ділянок землі, котрими вони користувались, чи ні?) так і не принесли результатів. Між тим закінчувались строки їх контрактів з землевласниками на право користування землею. Існувала певна невизначеність у земельних відносинах між ними. Вона викликала зростаючий потік позовів землевласників стосовно їх орендних відносин з “вільними людьми”. Стан невизначеності зберігав надії “вільних людей” на отримання орендних ділянок у приватну власність за викуп, у той час як поміщики не бажали залишати оренду на попередніх умовах. Ці суперечки загострювались настільки, що влада вдавалась до військової сили

для встановлення порядку та захисту прав приватних власників. Поява положення і була зумовлена цими обставинами. Воно давало “вільним людям” надію на задоволення їхніх земельних інтересів.

Тому не випадково влада змушена була вдатись до схожого з чиншовиками способу вирішення проблеми “вільних людей”. Для цього Головний комітет із впорядкування становища сільського населення розглянув подання міністра фінансів М.Х. Бунге у справі колишніх “вільних людей” та відгуки міністра внутрішніх справ М.П. Муравйова. На підставі цих документів Головний комітет підготував положення, яке 3 червня 1882 р. затвердив імператор. Запроваджувались правила, які доповнював закон від 25 липня 1864 р. Спочатку їх поширили на “вільних людей” у Ковенській, Віленській та Гродненській губерніях, які уклали 12-річні орендні контракти. Їм надавалось право до 23 квітня 1885 р. купити орендовані земельні ділянки або взяти їх у нову оренду на 6 років. Якщо дехто з них у цей період не погоджувався на ці умови, тоді вони мали до 23 квітня 1886 р. звільнити земельну ділянку. У випадку невиконання цієї вимоги їх виселяла поліція. Для викупу землі їм надавалась державна викупна позика на 49 років під 6 % річних у сумі 85 % викупу. Вони позбавлялись права користуватись сервітутами. Особа, яка отримала право на нову 6-річну оренду, не позбавлялась протягом цього терміну права викупити орендовану земельну ділянку. Ці правила не поширювались на ті маєтки, в котрих, за виділом земельних ділянок “вільним людям”, у землевласника залишалось менше 100 дес. земельної власності. І лише в

1888 р. міністр внутрішніх справ Д.А. Толстой вніс до Державної ради проект закону, який поширював ці правила на “вільних людей” Правобережної України. Він запропонував визначати викупну суму за спеціально проведеною оцінкою зі знижкою в 35 %. Державна рада погодилась оцінювати їхні земельні ділянки за практикою оцінки Селянським поземельним банком без 30 % знижки, яка поширювалась на “вільних людей” литовських і білоруських губерній. В інших питаннях ці правила земельного впорядкування поширювались на “вільних людей” Правобережної України. Цей висновок Державної ради імператор затвердив 21 березня 1888 р. [10; 11]. Фактично на “вільних людей” поширювались норми селянської реформи з специфікою, властивою лише для цих губерній. Цей урядовий захід був черговим кроком у напрямку уніфікації становища різних верств сільського населення в Правобережній Україні.

Таким чином, у другій половині 80-х років XIX ст. верховна влада вимушена була законодавчо розв'язати земельну проблему чиншовиків і “вільних людей”. Це дозволило перетворити всіх мешканців села у приватних власників земельних угідь. Можна стверджувати, що було дозволено “вільним людям”, на відміну від чиншовиків, викупувати земельні ділянки, якими вони користувались, на тих самих підставах, що і селянам. Це пояснювалось тим, що чисельність цієї верстви сільського населення була значно меншою порівняно з чиншовиками (в Білорусії та Литві вона була на порядок вищою), а також тим, що чиншовики асоціювались у владних колах з колишньою бунтівливою шляхтою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Георгиев П.А. Вольные люди в западном крае // Русская Речь. – 1881. – № 2.
2. К вопросу о вольных людях // Там же. – 1882. – № 2.
3. Смирнов Н. Вольные люди западных губерний. – Ковно, 1885.
4. Ляшенко П.И. Очерки аграрной эволюции России. – Т. II. Крестьянская реформа и пореформенная землеустроительная политика. – Спб., 1913.
5. 2ПСЗ. – Спб., 1847. – Т. 22, отделение 1, № 21242. – С. 477-481.
6. 2ПСЗ. – Спб., 1861. – Т. 36, отделение 2, № 37426. – С. 317.
7. 2ПСЗ. – Спб., 1864. – Т. 39, отделение 1, № 41109. – С. 649-651.
8. 2ПСЗ. – Спб., 1862. – Т. 37, отделение 1, № 38258. – С. 411-415.
9. Петренко С.Д. Переселенський рух з України на Кубань (друга половина XIX – початок XX ст.). – К, 1997. – С. 15.
10. 2ПСЗ. – Спб., 1879. – Т. 54, отделение 2, № 59989. – С. 96-97.
11. 3ПСЗ. – Спб., 1882. – Т. 2. – № 937. – С. 268-271.

Надійшла до редколегії 22.03.2008 р.